

Uudiseid vanimatest aabitsatest

AIVAR PÕLDVEE

„Eestikeelse kirjanduse neljasaja-aastases ajaloos esineb teatavasti küllaltki tühi-kuid,” kirjutas Albert (Andrus) Saareste 1929. aastal (Saareste 1929: 57). Peaaegu sajand on möödunud ja eestikeelse raamatu 500 aasta juubel läheneb, aga Saareste osutatud tühikuid leidub endiselt, need on visad täituma. Mainitud artiklis tutvustas Saareste kaht eestikeelset aabitsat aastatest 1694 ja 1698, mille leidis läti keeletead-lane ja Läti Kirjanduse Seltsi esimees Jānis Zēvers¹ (1928) Lundi ülikooli raamatu-kogust. Saareste jõudis järeldusele, et aabitsate autor on Bengt Gottfried Forselius (1660?–1688). Enne seda raamatuleidu peeti vanimaks säilinud eestikeelseks aabit-saks Otto Wilhelm Masingu aabitsat 1795. aastast.

Kuna aabits on raamat, mis aitab rahvad ajaloolises arengus laiemal lugemis-
oskuseni, pole võimalik emakeelse aabitsa kultuurilist tähtsust üle hinnata. Luter-
likes maades sillutas aabits teed piibli juurde. Tänapäevani riimuvad saksa keeles
sõnad *Bibel* ja *Fibel* (‘aabits’) – arvatakse, et esimesest on tuletatud teine, tähenduses
‘väike piibel’ (DWDS: *Fibel*). Esimene eesti aabits, mille kohta leidub kindlaid tea-
teid, trükiti arvatavasti 1641. aastal (Põldvee 2011a). Vanimaks säilinud eesti aabit-
saks peetakse praeguseni Zēversi leitud tallinnakeelset² 1694. aastal Riias trükitud
Forseliuse aabitsat³ (vt Põldvee 2011b). Eesti rahvusbibliograafia andmebaasis (ERB)
on registreeritud kuus enne 1750. aastat ilmunud eesti aabitsat, mille seas on viis
erinevat nimetust. Kaks aabitsat asuvad Lundis, kolm Kopenhaagenis Taani kuning-
likus raamatukogus ja üks Riias erakogus.⁴ Aabits oli odav õppevahend, neid trükiti
tuhandeid ja kasutamise käigus need „loeti ära”. Erinevalt piiblist või lauluraamatust,
mida pärandati põlvest põlve, sageli koos tähtsate märkmetega, aabitsat säilitamis-
väärseks ei peetud. Kokkuvõtlikult: varased eesti aabitsad on äärmiselt haruldased.
Viimati kuuldi selles vallas uudiseid 1996. aastal, kui avalikkuse ette jõudis teave
vanimast Eestis säilinud eestikeelsest aabitsast, mis pärineb arvatavasti aastast 1777.
Selle defektne ainueksemplar asub Tartus Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatu-
kogus (Andresen 1996; Eestikeelne raamat 2000: 224).

Viimase paari aasta jooksul on ilmunud päevavalgele neli seni rahvusbibliograa-
fias tundmata aabitsaeksemplari ajast enne XVIII sajandi keskpaika. Kuna selliseid

¹ Jānis Zēvers, saksapäraselt Johann Sehwers (1868–1940) õppis Tartu õpetajate seminaris, töötas
õpetajana Kundas ja Pärnu gümnaasiumis, tudeeris Zürichi ülikoolis ja kaitses seal doktorikraa-
di. 1925. aastal valiti ta Läti Kirjanduse Seltsi esimeheks.

² Artiklis on põhja- ja lõunaeesti keele asemel kasutatud väljendeid tallinna ja tartu keel, nii nagu
neid murdeid ja kirjakeeli nimetati XVII–XVIII sajandil.

³ Lundi eksemplaride faksiimiletrükkis on Liivi Aarma juhatusel ära vahetatud 1694. ja 1698. aasta
aabitsate dateeringud ja osa lehekülgi (B. G. Forseliuse aabitsad 2000; Aarma 2000).

⁴ Vt aabitsate digikoopiaid Digar: ABDE ...; Digar: AEHIK ... [Nn. Forseliuse aabitsad Lundi
ülikooli raamatukogu konvuluudis]; Digar: AEHIK ...; Digar: klmnp ...

asju juhtub haruharva, väärrib tähelepanu ka leiulugu. 2020. aasta sügisel edastas Kristiina Ross siinkirjutajale Eerik-Niiles Krossi kirja sõnumiga: „Vanu oksjoni-katalooge tuhnides märkasid, et 2008. aastal on Sotheby's müüdnud üks mitmest eri keeles aabitsast kokku köidetud raamat. Üks on olnud eestikeelne aabits „umbes 1700”. [...] Kui meil on inimesi, kes viitsivad uurida, siis poleks ehk halb teada saada, kuhu see läks, ja kui on haruldus, siis digiteerida.”⁵

Palusin abi Eesti Rahvusraamatukogu vanaraamatu spetsialistilt Urve Sildrelt, kes ühes kolleeg Ruth Hiiega teatas juba järgmisel päeval, et kõnealune konvoluut on jõudnud Poola rahvusraamatukogusse.⁶ Tähelepanelikud „detektiivid” märkasid, et samal oksjonil müüdi maha veel teinegi konvoluut, mille kaante vahel oli Eesti rahvusbibliograafias registreerimata eestikeelne aabits aastast 1724. See asub nüüd Ameerika Ühendriikide kongressi raamatukogus Washingtonis (Fedor, Spiegel 2018).⁷ Järgmised uudised saabusid 2021. aasta suvel Saksa haridusloolaselt Wendenlin Srokalt: kolleeg andis teada, et Gottfried Wilhelm Leibnizi raamatukogu Hannoveris on digiteerinud ja kirjeldanud konvoluudi kahe eestikeelse aabitsaga.⁸

Siinne artikkel uurib – digikoopiate vahendusel –, mis trükistega on tegemist ja mida uut need lisavad raamatulukku, selgitab eesti aabitsaid sisaldavate konvoluutide konteksti ja otsib vastust küsimusele, kuidas jõudsid eestikeelsed trükised kaugetesse raamatukogudesse.

Sotheby oksjonil müüdnud konvoluudid

Sotheby oksjonil 2008. aastal müüdnud kaks konvoluuti, mis sisaldavad eesti aabitsaid, kuulusid Inglismaal Shirburni lossis asunud Macclesfieldi krahvide suurejoonelisse raamatukokku. Raamatukogule pani aluse esimene Macclesfieldi krahv Thomas Parker (1667–1732) ja seda täiendasid järgmised krahvid kuni XVIII sajandi keskpaigani, misjärel kollektsioon püsis peaaegu puutumatuna (vt Quarrie 2006). Osa teaduslikult ja kultuuriliselt kõige väärtuslikumaid materjale, sh Isaac Newtoni käsikirjad ja kirjavahetus, osteti Briti fondide rahastusel 2000. aastal Cambridge'i ülikooli raamatukogule. Ülejäänud kollektsiooni müüki Sothebys aastail 2004–2008 on kirjeldatud kui sajandi oksjonit; põhjalike bibliograafiliste andmetega oksjonikataloog avaldati trükis 12 köites. Meid huvitavad konvoluudid on kirjeldatud 12. köites, mis koondas Mandri-Euroopa raamatuid ja käsikirju (Macclesfield 2008: nr 4686, 4784). Mõlemad konvoluudid sisaldavad eri keeltes aabitsaid ja on köidetud XVIII sajandil.

⁵ Kristiina Rossi e-kiri artikli autorile 14. X 2020.

⁶ Katalogiseeritud Poola rahvusraamatukogu vanade trükiste kogus kui [Abecedarium Esthonicum], kohaviidaga SD Cyr.596 adl (vt Biblioteka Narodowa). Aabits on digiteeritud: <https://polona.pl/item/abecedarium-esthonicum,MTI4MDQ5ODUw/2/#info:metadata>

⁷ Katalogiseeritud kui A E H I K : [Estonian alphabet book], kohaviit BX8067.P7 (<https://lccn.loc.gov/2018656311>).

⁸ Wendelin Sroka e-kiri artikli autorile 28. VII 2021. Hannoveri Leibnizi raamatukogu kataloogis ja digitaalses kollektsioonis on konvoluut leitav signatuuri LS 191 järgi (vt GLWB; Digitale Sammlungen...).

Konvoluudis (partii nr 4686 enampakkumise lõpphind 5250 naela), milles on tallinnakeelne aabits (nr 4), on kokku köidetud järgmised trükised:

1. Libellus alphabeticus, cui praeter rudimenta quaedam fidei christianae, et aliquot preces, adiecta est brevis nomenclatura Latino-Hungarica. Bratislava, 1649;
2. Le guide des enfans, contenant les lettres de l'alphabet [...] avec un vocabulaire et quelques petits dialogues François & Anglois [...] La seconde edition. The children's guide [...] London, 1734;
3. Букварь языка славенскаго. Moskva, 1657;
4. Primer. Estonian [c. 1700?];
5. Букварь языка славенска. Vilnius, 1691.

Konvoluudis (partii nr 4784 enampakkumise lõpphind 15 000 naela), milles on tartukeelne aabits (nr 6), on kokku köidetud järgmised trükised:

1. Abecedarium, und der gantze Catechissmus one ausslegung in der Crobatischen Sprach. Tübingen, 1561;
2. Alphabetum Graecum. Addita sunt Theodori Bezae scholia, in quibus de germana Graecae linguae pronuntiatione disseritur. [Genf], 1554;
3. Alphabetum Hebraicum, in quo literae Hebraicae describuntur [...] Ex Antonii Cellarii Hebraicarum literarum professionis recogitione. [Genf], 1566;
4. L'exercice pueril, s'appliquant à apprendre la langue françoise. [...] Oeffeninghe voor de Jonckheyt, om gevoegelijck de Fransche tale te leeren. Antwerpen, [u 1700];
5. Teutsches Abc- und Syllaben-Büchlein. [Gotha], 1694;
6. Primer, Estonian (Riga: S. L. Frölich, 1724);
7. Dbr Tov [heebrea k]. Veneetsia, 1585;
8. Alphabetum Graecum. Paris, 1580.

Samal Sotheby oksjonil (Macclesfield 2008: nr 4304) müüdi 525 naela eest 1727. aastal Samuel Lorentz Frölichi Riias trükitud lätikeelne aabits, mida Läti rahvusbibliograafias pole registreeritud (sellest kümnendist on teada vaid ühe 1725. aasta läti aabitsa fragmendid, vt Kopkatalogs 1999: 85–86). Macclesfieldi krahvide kollektsioonis oli veel viis läti trükist, sh esimene piibel aastast 1689. Oksjonikataloogis (Macclesfield 2006: nr 2405) on ekslikult läti käsiraamatuna kirjeldatud Riias Wilckeni trükitud tallinnakeelne „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat” (1694–1695) ja sellega kokku köidetud Frölichi trükitud „Monned Laulud, Mis surest Lauolo-Ramatust on mahha jänud” (1726).

Tartukeelne aabits (1724) USA kongressi raamatukogus

Aabits, mille oksjonilt ostis USA kongressi raamatukogu, on seni tundmata ja arvata-vasti ainus säilinud eksemplar B. G. Forseliuse tartukeelse aabitsa 1724. aasta trükist.⁹ Sama aabitsa eksemplarid aastast 1698 ja 1741 on registreeritud tiitliga „AEHIK ...” ning need asuvad vastavalt Lundi ülikooli raamatukogus ja Kopenhaageni kuninglikus raamatukogus (vt Põldvee 2011b: 63–69, 117, 119). 1724. aasta aabitsa on trükitud Riia trükkal Samuel Lorentz Frölich, nii nagu ka 1741. aasta eksemplari. Mõlema aabitsa trükitüübid ja lõpuvinjett on sarnased, ka kukepilt on sama (vt pilti 1). Aabitsakukest tuleb tagapool veel juttu, kõigepealt aga tähtsaim järeldus. 1724. aasta tartukeelne aabits asetub 43 aasta pikkusesse lünka, mis lahutas rootsiaegset 1698. aasta eksemplari veneaegsest 1741. aasta omast. Kui seni võis oletada, et aabitsa uus-trüki lasi teha Liivimaa ülemsuperintendent Jakob Benjamin Fischer (1684–1744), kes sai ametisse 1736. aastal ja jätkas oma isa, ülemsuperintendent Johann Fischeri (1636–1705) tööd talurahva hariduse edendamisel (vt Tafenau, Põldvee 2017), siis nüüd tuleb pigem arvata, et Forseliuse aabitsate trükkimine pärast Põhjasõda ei katkenud. Võimalik, et neid trükiti Riias ka pärast 1741. aastat.

Pilt 1 (vasakul). B. G. Forseliuse tartukeelse aabitsa (1724) viimane lehekülg. USA kongressi raamatukogu. **Pilt 2 (paremal).** Soome aabitsa (1694) viimane lehekülg. Hannoveri Gottfried Wilhelm Leibnizi raamatukogu. Mõlema aabitsa kukepilt on trükitud ühe ja sama trükipakuga.

⁹ Uudisleid kajastub ERB-s: https://www.ester.ee/record=b5384355*est; Digar: AEHIK ... [1724].

1724. aasta aabitsa sisu, formaat ja küljendus langeb suuresti kokku 1698. ja 1741. aasta eksemplaridega, isegi kustosed ehk siirdeviidad lehekülgede lõpus on täpselt samad. Tegemist on oktaavformaadis pooleteistpoognalise, st 24-leheküljelise trükisega. 1698. aasta aabitsaga võrreldes võib leida sellest üksikuid keelelisi parandusi (*et sin-no käs-si*¹⁰ *häs-te käü-go* [1698]; *et sin-no käs-si häs-te käüp* [1724]), millest osa võib arvata ladumisel tehtud pisivigadeks (*püh-hi-de os-saust* [1698]; *püh-hi-de os-sa-ust* [1724]). 1724. ja 1741. aasta aabitsa tüpograafilised erinevused on veel tühisemad, peamiselt varieeruvad kahesugused silbitusmärgid, mida osalt asendavad tühikud, samuti leidub mõni trükiviga (*nel-jäs käsk* [1724]; *näl-jes käsk* [1741]). Seega pidas Rootsi ajal koostatud aabits peaaegu et muutusteta vastu vähemalt pool sajandit.

Tartukeelse aabitsa esmatrüki aeg ega selle sündimise täpsemad asjaolud pole teada. Tartukeelne aabits algab neljas šriftis tähestikuga ja selle lugemisharjutused erinevad mõnevõrra Forseliuse aabitsa tallinnakeelsest versioonist. Tartukeelsete kiriku- ja kooliraamatute töö oli Johann Fischer pannud Adrian Vergini (Virginiuse) õlule (vt Tafenu 2009: 849), kes 1690. aastal koostas kaheksaosalise kirikukäsiraamatu, mille trükk valmis 1691. aastal. Selles raamatus võttis Vergin esmakordselt kasutusele Forseliuse kirjaviisi (vt Põldvee 2010: 321–324), mis oli samm edasi „Wastses Testamendis” (1686) rakendatud tartu kirjakeele uuendustest. Käsiraamatu eessõnas (1691) selgitas Vergin saksa lugejale uue ortograafia aluseid, neist lähtuvat eestipärast hääldust, ja rõhutas, et kirjaviisi muudatused teevad lugemise eesti koolilastele palju kergemaks (Ikola 1983: 138–140). Seesama muudetud kirjaviisi vaatab vastu tartukeelsest aabitsast, mis redigeeriti arvatavasti sama uuenduse käigus. Ei ole teada, kuidas nägid välja tartukeelsed aabitsad enne 1690. aastat, võib vaid oletada, et nende kirjaviisi sarnanes „Wastse Testamendi” omaga.

Tallinnakeelne aabits (u 1700) Poola rahvusraamatukogus

Sotheby oksjonilt Varssavisse jõudnud dateerimata tallinnakeelne aabits on väljaandena ehk nimetusena varasemast tuntud, see langeb kokku Kopenhaageni eksemplari. Retrospektiivses bibliograafias (Eestikeelne raamat 2000: 141–142, nr 84) on Kopenhaageni eksemplari kirjeldus vigane ja eksitav, aga see on korrigeeritud (Põldvee 2011b: 118) ning parandatud on ka ERB kirje, mis kajastab juba uudisleidu.¹¹ Niisiis on tegemist ainukese rootsiaegse aabitsatrükiga, millest on säilinud kaks eksemplari. Sisult pole see muud kui Forseliuse tallinnakeelse aabitsa veidi lühendatud ja kokkusurutud küljendusega trükk, milles algselt pooleteisele poognale laotud tekst on mahutatud ühele poognale, st 16 leheküljele. Sellega hoiti paberit kokku ja saadi odavam hind, aga mõneti on kadunud käest lugemisharjutuste didaktiline järg ja visuaalne selgus.

Säilinud tallinnakeelsete Forseliuse aabitsate seas on see ilmselt kõige hilisem väljaanne, mille täpsem dateerimine jääb esialgu lahtiseks. Endel Annus oletas, et

¹⁰ Forselius asendas aabitsas suurtähed veidi suuremas šriftis väiketähtedega, mis on siinsetes tsitaatides edasi antud rasvases kirjas.

¹¹ Vt https://www.ester.ee/record=b1761199*est

aabits on trükitud Riias enne 1702. aastat, aga see võis juhtuda ka hiljem (Eestikeelne raamat 2000: 141–142). Trükikoja asutaja ja omanik Johann Fischer lahkus Liivimaalt 1699. aastal, kuid trükikoda tegutses edasi kuni 1713. aastani (Buchholtz 1890: 155). Järgnevalt lühidalt konvoluutidest, mille kaante vahel olid alligaatidena eesti aabitsad.

Hannoveri konvoluut

Hannoveri Gottfried Wilhelm Leibnizi raamatukogu konvoluudis on viis aabitsat.

1. Läti aabits ühel kokkuvoltimata poognal, trükkinud Georg Matthias Nöller Riias, dateerimata (u 1690; Kopkatalogs 1999: 64, nr 73).
2. Läti aabits, 8°, 16 lk, dateerimata ja trükiandmeteta. Sama väljaande teine eksemplar (trükkinud arvatavasti J. G. Wilcken u 1690–1700; Kopkatalogs 1999: 64, nr 74) asub Lundi ülikooli raamatukogus.
3. Tartukeelne aabits, 8°, 24 lk, dateerimata ja trükiandmeteta.
4. Tallinnakeelne aabits, 8°, 24 lk, dateerimata ja trükiandmeteta.
5. Soome aabits, 8°, 16 lk, trükkinud Georg Matthias Nöller Riias 1694.

Läti raamatuloo jaoks avastas selle konvoluudi juba 1950. aastatel keele- ja kirjandusteadlane Benjaminš Jēgers (1915–2005). Eesti ja soome aabitsatest andis Jēgers teada Göttingenis tegutsenud eesti kirjandusteadlasele Otto Alexander Webermannile (1914–1971), kes pidi tema näpunäidetel neid trükiseid kirjeldama (Jēgers 1956: 237, viide 2). Mingil põhjusel jäi see teave aga avaldamata ning jõuab eesti kontekstis käibesse alles nüüd.

Soome aabits (1694)

Kuna Jēgersi leitud soome aabits jäi tähelepanuta ka Soomes ega ole Soome rahvusbibliograafias¹² registreeritud, avaldatakse siin selle esmane kirjeldus. Tähelepanu väärib ka aabitsakukk, mis seob Riias trükitud soome aabitsa eesti aabitsalooga.

Soome aabitsate ajalugu algab Turu piiskopi Mikael Agricola aabitsaga (1543?). XVII sajandist on seni teada ainult üks eraldi trükitud aabits 1629. aastast (8°, 16 lk, Stockholm, Ignatius Meureri trükikoda). Teine, kõige laiema levikuga soome aabits oli samuti 16-leheküljeline „ABC Kirja” ehk Turu piiskop Johannes Gezelius vanema koostatud neljaosalise kompendiumi „Yxi paras Lasten tawara” esimene osa. Geze-liuse õpperaamat, mille rootsikeelne versioon kandis pealkirja „Ett Rätt Barna-kle-nodium”, ilmus Turus 1666. aastal ja edaspidi rohkem kui 120 trükis, neist hiliseim aastal 1914 (vt Kotkaheimo 1989: 39–54, 63–66, 81–90; Laine 1997: 80–84, 96–97; Pöldvee 2011b: 81–82).

¹² Vt <https://www.kansalliskirjasto.fi/fi/palvelut/palvelut-organisaatioasiakkaille/fennica-suomen-kansallisbibliografia>

1629. aasta väljaande kõrval on seega 1694. aasta Riia aabits teine iseseisva trüki-sena XVII sajandil ilmunud soome aabits. Gezeliuse „ABC Kirjast” erineb see vähe, kui jätta küljendus kõrvale. Katekismuseosas on meieisapalve (sm *Herran Rucous*) silbitatud poolitusmärkide abil (Gezeliuse esimese väljaande tühikute asemel) ja selles on paar palveteksti rohkem. Aabitsa esilehel on lisaks kolmele alfabeedile toodud eraldi välja vokaalid, diftongid (å, ä, ö, j, ij) ja konsonandid, kuid puuduvad araabia ning Rooma numbrid. Aabitsa esileht sarnaneb iseseisvana trükitud XVIII sajandi soome aabitsate esilehtedega, millel on peale tähestike eristatud vokaalid ja konsonandid. Hannoveri konvoluudi soome aabitsa tähelepanuväärseim element on aabitsakukega lõpulehekülg (vt pilti 2) soomekeelse kirjaga: *Rijasa / PrändäTTY Georg Matth. Nöllerildä / Wuonna 1694* (‘Riias / Trükkinud Georg Matthias Nöller / Aastal 1694’).

XVII sajandil on Riias trükitud teisigi soomekeelseid raamatuid, kuid aabitsaid pole rohkem teada (Laine 1997: 101, 152–153). 1695. aastal trükkis Johann Georg Wilcken Riias koguni kaks erinevat soomekeelset Lutheri katekismust, mille ainu-eksemplarid asuvad Lundi ülikooli raamatukogus. Väiksema trükise¹³ katekismuse-tekstid pärinevad Gezeliuse kompendiumist, selle tiitellehe pöördel on – nagu aabitsas – kolmes šriftis alfabeet ning araabia ja Rooma numbrid. Sellist trükist võib nimetada katekismus-aabitsaks, et teha vahet tavalisema aabits-katekismusega, millel puudus tiitelleht, nagu siin kirjeldatud eesti aabitsatel. Teine katekismus¹⁴ on tõlgitud Jakob Helwigi ja Johann Fischeri küsimuste ja vastustega väljaandest, mis oli varem ilmunud ka läti, tartu ja tallinna keeles. Mõlemad soome katekismused saadeti Riias 1699. aastal sundeksemplaridena Lundi ülikooli raamatukogule suuremas pakis koos teiste Wilckeni trükistega, mille seas olid ka tallinna- ja tartukeelsed aabitsad, meile tuntud väljaanded aastaist 1694 ja 1698 (vt kirjavahetust Lundi ülikoolile raamatute saatmise asjus ja Emanuel Regeri koostatud raamatunimekirja aastast 1699, LVVA 233-1-837, l 166–171p).¹⁵

Riias trükiti soomekeelseid raamatuid, sest paljud Liivimaa garnisonid olid mehitatud soome soldatitega, kelle lastele tuli haridust anda. See küsimus on lähemalt uurimata. Osutan siin, et arhiividokumentides leidub teateid soome koolist Daugavgrīvas (Neumündes) ja Pärnus. Daugavgrīvas on aastail 1682–1689 saanud õpetamise eest palka Ericus Bulterus (allikais ka Erich Michelson ja Erich Michelson Bulterus). Tema ametijärglaseks sai 1689. aasta sügisel Laurentius Dingzelius, Bulterust aga nimetatakse 1690. aastatel „soome koolmeistriks Pärnus”. Garnisonikoolidele maksti palka nn Riia vaesteraha eraldistest, mida käsutas ülemsuperintendent Johann Fischer, kelle trükikoda varustas koole ka tarvilike raamatutega, mida

¹³ D. Mart. Lutheruxen Catechismus / Ulostoitumusten cansa. Rijasa/ PrändäTTY Johann Georg Wilkildä / Cuningaliselda Kirjain-Pränttjäldä / Wuonna 1695 (digikoopiat vt <https://www.doria.fi/handle/10024/70872>).

¹⁴ I. N. J. Pyhän Lutheruxen Catechismus / Lyhykäisest Pyhän Raamatun jälken selitetty ja konpandu Kysymysten ja Wastausten Canssa. [...] Jumalalle Cunniaksi / ja hänen Seuracunnallens ylösrakennuxexi sijnä Christilisesä Opisa. Rijasa / PrändäTTY Johann Georg Wilkildä / Cuningaliselda Kirjain-Pränttjäldä Wuonna 1695.

¹⁵ Väärrib tähelepanu, et nimekirja järgi saadeti Lundi kõiki raamatuid kolm eksemplari, kuid raamatukogus võeti arvele kolmest üks.

vaestele õpilastele jagati tasuta. 1690. aastast on säilinud kviitungite koopiad, mis kinnitavad, et Laurentius Dingzelius on Fischeri sekretärilt Emanuel Regerilt 15. jaanuaril vastu võtnud kaheksa saksa- ja kaheksa soomekeelset aabitsat, 29. aprillil viis aabitsat, mille keelt ei mainita, ning 10. juulil kaheksa saksa- ja kuus soomekeelset aabitsat. Ajavahemikus 1677–1690 on Daugavgrīva kool saanud tasuta 142 aabitsat ja 112 väikest katekismust, aga pole selge, kuidas need keele järgi jagunesid. (LVVA 4038-2-732, l 16, 23p, 33–42p, 45–45p, 77–77p)

Tõsiasi, et kõnealuse Hannoveri konvoluudi soomekeelse aabitsa on trükkunud Georg Matthias Nöller, mitte Fischeri käe all tegutsenud Johann Georg Wilcken, lubab järeldada, et Liivimaal ei puudunud soomekeelsete aabitsate järele ka maksujõuline nõudlus.

Nöller trükikoja aabitsakukk pakub nii üllatust kui ka äratundmisrõõmu. Seesama kukk seisab nii 1741. aastal trükitud tartukeelse aabitsa viimasel leheküljel, dateerimata tallinnakeelses aabitsas (vt Eestikeelne raamat 2000: 151–152, nr 100) kui ka eespool kirjeldatud USA kongressi raamatukogu eksemplaris 1724. aastast (vrd pilte 1 ja 2). Need kolm aabitsat trükkis aga hoopis Samuel Lorentz Frölich, kes on kasutanud Nöller vana trükipakku. Selles pole vähimatki kahtlust, sest juba 1694. aastal jättis see trükipakk praoga trükijälje, mis kordub kolmel hilisemal kukepildil.¹⁶ Ajapikku on trükijäljendisse lisandunud väga iseloomulikke ümmargusi valgeid täpikesi, mille on jätnud puukoi uuristatud käigud, justkui ajatemplid, millest võiks olla abi dateerimata aabitsa(te) trükiaja määramisel. Nöller trükikoja kohta lubab see pragunenud trükipakk üsna kindlalt väita, et sama kukega aabitsaid trükiti varemgi, sest juba 1694. aastal jättis see trükipildile kolme esimese koiaugu jäljendi, ajapikku tuli neid muudkui juurde. Soome raamatuloos peaks see aga olema vanim säilinud kukeaabits, seni tuntud vanim soome aabitsakukk on Andreas Björkmanni Stockholmis 1720. aastail trükitud aabitsas (Kotkaheimo 1989: 103).

Tartukeelne aabits

Hannoveri konvoluudi tartukeelsel aabitsal pole kirjas ei ilmutumiskohta ega -aega, kuid aabitsakuke järgi saab ilmeksimatult öelda, et selle on trükkunud Riias Johann Georg Wilcken. Aabitsa küljendus langeb rida-realt kokku Lundis asuva 1698. aasta Forseliuse aabitsaga, silma hakkab vaid mõni üksik trükitehniline erinevus. Näiteks teisel leheküljel on poognasignatuur A2 ja kustos *lep*, mis 1698. aasta eksemplaris puuduvad, samuti on erinevalt kujundatud aabitsa lõpuvinjetid ja viimane, kukega lehekülg. Lundi aabitsakukele on lisatud kirje *Anno 1698.*, aga Hannoveri eksemplari kuke juures pole mingeid kirjeid.

Kummagi aabitsa [10.] leheküljel kordub jäme trükiviga: ristiusu õpetuse kolmandas peatükis on meieisapalves topelt rida *sin-no rik-kus tul-go mei-le*. Pole teada, millal see viga sügenes, ilmselt ei leidunud seda Forseliuse eluajal ilmunud aabitsates. Ootuspäraselt on viga parandatud 1724. ja 1741. aasta eksemplarides, neis on õige

¹⁶ Liivi Aarma (1991: 32) on ekslikult väitnud, et seesama trükipakk oli XVII sajandi lõpul kasutusel hoopis Tallinnas ja sattus Riiga Frölichi kätte oletatavasti siis, kui Jacob Johann Köhler uuendas 1736. aasta järel oma trükikoja sisseseadet.

rida *sin-no taht-min-ne sünd-ko / kui*. Mõningast ebajärjekindlust, erinevalt rangelt reeglipärasest põhitekstist, võib märgata katekismuse peatükkide pealkirjade silbitamises ja interpunktsioonis. Näiteks lk [12]:

wi-jes pä-tük om püh-hä a-lta-ri saak-ra-ment? mes om al-ta-ri saak-rament (Hannoveri konvoluut)

wi-jes pät-ük om püh-hä al-ta-ri saak-ra-ment? mes om al-ta-ri saak-ra-ment. (1698)

wi-jes pä-tük om püh-hä al-ta-ri saa-kra-ment- mes om al-ta-ri saa-kra-ment. (1724)

wi-jes pä tük om püh hä al-ta-ri- saa-kra-ment. mes om al-ta-ri-saa-kra-ment. (1741)

Varieerivus on ometigi väike, näiteks küsimärk vales kohas (Hannoveri konvoluut ja 1698) ja sedavõrd juhuslik, et siit ei paista paranduste ajalist suunda, mis lubaks midagi kindlamat väita Hannoveri konvoluudis leiduva tartukeelse aabitsa eksemplari trükiaja kohta. Sama konvoluudi tallinnakeelne aabitsaeksemplar pakub selles küsimuses paremat tuge.

Tallinnakeelne aabits

Hannoveri konvoluudi tallinnakeelse aabitsa kirjeldamiseks tuleb korrata tartukeelse aabitsa tutvustamisel öeldud sõnu. Tegemist on Forseliuse aabitsaga, mille sisu ja küljendus langeb rida-realt kokku Lundis asuva 1694. aasta eksemplariga. Mõlemas eksemplaris on kaks tühja lehekülge, [22] ja [24], ning kukepilt eelviimasel [23.] leheküljel. Hannoveri konvoluudi eksemplaris on kukepildiga lehekülg ilmumise- andmeteta, Lundi eksemplaril on samasuguse kukepildi all saksakeelne kiri: *RIGA / Gedruckt bey Johann Georg Wilcken / Königl. Buchdrucker. 1694* ('RIIA / Trükkinud Johann Georg Wilcken / kuningl. trükikal, 1694').

Hannoveri eksemplari aitavad dateerida mõned keelelised iseärasused, mis hakkavad silma võrreldes teiste väljaannetega. Kõigepealt torkab silma sidesõna *nink*. Just niisugusel kujul on see trükitud terves Hannoveri aabitsas. Ka säilinud tartukeelsetes aabitsates on see nõnda.

Tallinnakeelse aabitsa 1694. aasta trükis on aga *nink* asemel paljudel juhtudel *ning*: meieisapalves on kaks korda *nink* ja kaks korda *ning*, neljandas käsuski on kumbki kuju esindatud. Paistab, et redigeerimine suunal *nink* > *ning* oli alanud, aga polnud miskipärast veel järjekindel – või ladus hoopis trükikal vanast harjumusest kord nii, kord naa. Kuid suund on selge: hilisemates Riias trükitud tallinnakeelsetes raamatutes esineb läbivalt *ning*. Muudatusi ja parandusi tehti veel: näiteks asesõna *sinu*, mille varasem kirjpilt *sünno* on 1694. aastast alates *sinno* ja hiljem sobivas kohas ka *omma*; 1700. aasta paiku trükitud eksemplaris on *ep*-eitus asendatud *ei*-ga. Võrdluseks üheksanda käsu kirjpilt:

sin-na ep pe-a mit-te him-mus-ta-ma sün-no lig-gi-mes-se kod-da. (Hannoveri konvoluut)

sin-na ep pe-a mit-te him-mus-ta-ma sin-no lig-gi-mes-se kod-da. (1694)

sin-na ei pe-a mit-te him-mus-ta-ma om-ma lig-gi-mes-se kod-da. (u 1700)

Muutus toimus arvatavasti 1694. aasta paiku, kui valmisid tallinnakeelne kiriku-käsiraamatu uus versioon „Ma Kele Koddõ ning Kirgo Ramat” (1694–1695) ja „Önsa Luterusse Laste Öppetus Lühhidelt Pühha kirja järrele ärrasellitud, ning Küssemis ja Kostmisse kombel kokko säetud. Jummala Auuks, ning temma Koggodusse Kaswuks” (1694). Neis pealkirjadeski on *ning* hästi näha. Tekste redigeeris Johann Hornung (u 1660–1715), kes tegutses Forseliuse surma järel koolide inspektorina ja oli pärast tallinnakeelse grammatika avaldamist 1693. aastal selle kirjakeele autoriteetseim valdaja. Paranduste suunda ja Hornungi rolli kinnitavad ka piiblitõlke käsikirjad: Pilistvere algversioonis 1680–1687 *ninck* ja *nink*, Pilistvere lõppversioonis 1687 *ninck* ja *nink*, aga Müncheni käsikirjas 1694 ja Stockholmi käsikirjas 1705 *ning* (vt Põhjaeestikeelsed 2007). Neljas käsk näeb Riias trükitud tallinnakeelsetes aabitsates ja „Önsa Luterusse Laste Öppetuses” välja nii:

sin-na pe-ad om-ma is-sa nink om-ma em-ma au-us-ta-ma / et sün-no käs-si hääs-ti käib / nink sin-na kau-a el-lad ma pääl (aabits, Hannoveri konvoluut)

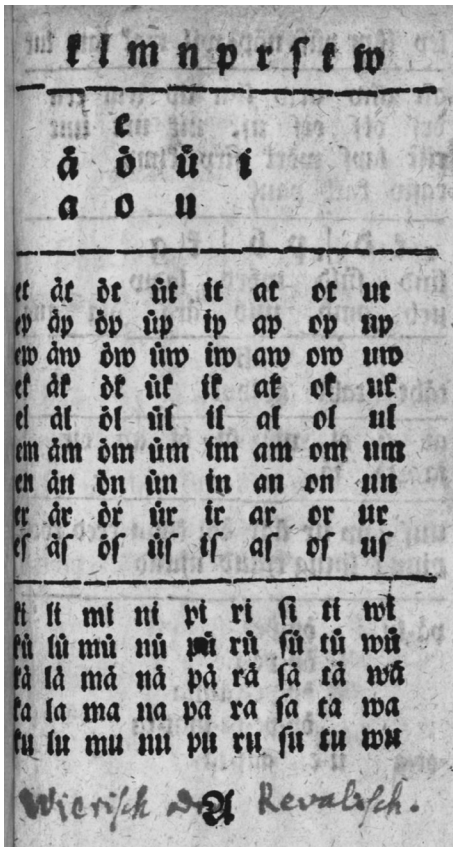
sin-na pe-ad om-ma is-sa nink om-ma em-ma au-us-ta-ma / et sin-no käs-si hääs-ti käib / ning sin-na kau-a el-lad ma pääl (aabits, 1694)

Sinna pead omma Issa ning omma Emma auustama / et sinno Käksi häästi käib / ning sinna kaua ellad Ma pääl („Önsa Luterusse Laste Öppetus”, 1694)

sin-na pe-ad om-ma is-sa ja om-ma em-ma au-us-ta-ma / et sin-no käs-si hääs-ti käip / ja sin-na kau-a el-lad ma pääl (aabits, u 1700)

Sin-na pe-ad om-ma Is-sa ning om-ma Em-ma au-us-ta-ma / et sin-no Käs-si hääs-ti käib / ning sin-na kau-a el-lad Ma pääl (ABDE ... 1720?, vt Digar: ABDE ...; Eesti-keelne raamat 2000: 151, nr 100)

Võib teha järelduse, et Hannoveri tallinnakeelse aabitsa kirjaviisis kajastub ehedamalt algupärane Forseliuse keelepruuk, sealhulgas tema vead ja konarused. Seega peab see aabits olema varasem kui 1694. aasta Lundi ülikooli raamatukogu eksemplar, millest omakorda järeldub, et Hannoveri konvoluudis leiduv aabits võib olla vanim säilinud eesti aabits. Tartukeelne eksemplar samas konvoluudis on tõenäoliselt trükitud umbes samal ajal kui tallinnakeelne. Sellele osutab mõlema aabitsa ühtviisi kehavõitu odav trükipaber (niipalju kui seda digikoopiate põhjal võib otsustada, vt pilte 3 ja 4). Mõlemad trükised on ka ühtviisi ilmumisandmeteta – võimalik, et trükkal müüs neid salatrükkidena althölma. Väga tõenäoliselt on Hannoveri konvoluudi tartukeelse aabitsa eksemplar vanem kui 1698. aasta Lundi ülikooli raamatukogu oma. Sel juhul oleks tegemist vanima säilinud tartukeelse aabitsaga. Välistada ei saa sedagi – aga ka mitte tõestada –, et Hannoveri tartukeelne eksemplar trükiti varem kui tallinnakeelne.

Pildid 3 ja 4. B. G. Forseliuse tallinnakeelse aabitsa esimene lehekülj (kirjega *Wierisch oder Revallisch*, st viru- või tallinnakeelne) ja tartukeelse aabitsa viimane lehekülj (mõlemad dateerimata). Aabitsad on trükitud õhukesele odavale paberile, millest trükikiri läbi paistab. Hannoveri Gottfried Wilhelm Leibnizi raamatukogu.

Provenientsi küsimus

Raamatu- ja kultuuriloo vaates pakub huvi küsimus, kuidas sattusid eesti aabitsad Inglismaa ja Saksamaa raamatukogudesse. Esmane päring Hannoverist ei toonud selgust; praegune uurimisseis ei paku seda ka Macclesfieldi krahvide raamatukogu asjus. Esialgu tuleb piirduda oletustega, millele pakuvad tuge konvoluudid ise, kirjed aabitsate lehekülgedel ja teised vanemad eestikeelsed raamatud välismaa kogudes. Varatrükiste otsimisega kaugemates raamatukogudes tegeleti süstemaatilisemalt Eesti Vabariigi algusaastatel ja neid andmeid püüdsid täiendada pagulusse sattunud uurijad. Digitaalne ajastu pakub selleks tööks uusi võimalusi. Jürgen Beyer on jõudnud järeldusele, et väljaspool Baltimaid leidub üllatavalt palju varaseid läti-, tartu- ja tallinnakeelseid piiblitrükiseid, täpsemalt uusi testamente ja piibleid kuni aastani 1715. Omaaegse kasutamise järgi liigitab Beyer tuvastatud eksemplariid järg-

miselt: 1) lihtrahvale kuulunud eksemplarid, 2) pastoraadieksemplarid, 3) õpetlaste kogumisobjektid ja 4) kuningale kingitud eksemplarid (Beyer 2014: 257–258).

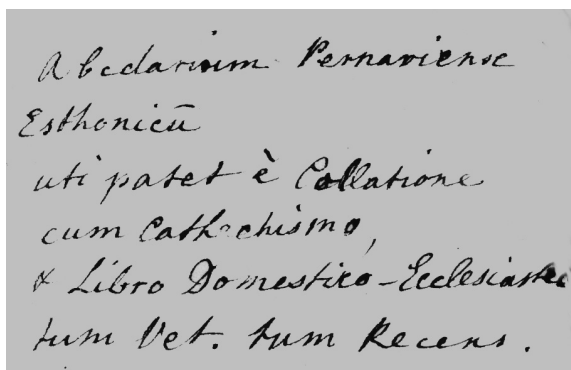
Eestis pole säilinud ühtki lihtrahva ja vaimulike käes olnud varastest aabitsatest. Välismaale jõudsid eestikeelsed raamatud peamiselt kui õpetlaste kogumisobjektid, iseäranis võiks see kehtida aabitsate kohta, millel puudus väärtus kingitusena. Kõik kolm siin vaadeldud konvoluuti koosnevad mitmes keeles aabitsatest. Miks neid koguti? Bibliofiilne kirk oli ilmselt teisejärguline: tõenäoliselt ei kollektioneeritudki aabitsaid kui raamatuid, vaid nende kaudu koguti keeli. Keelte võrdlemiseks sobisid muidugi veel paremini piiblid, aga need olid suured ja kallid. Aabitsate lugemikuks oli katekismus, mis koosnes võrreldavatest tekstidest, nagu kümme käsku, meieisapalve, usutunnistus jt. Varauusajal, kui maailm maadeavastuste käigus avarus, tekkis võõraste rahvaste ja keelte vastu ennenägematu huvi. Kui seni arvati, et pärast piiblis kirjeldatud Paabeli segadust kujunes välja 70 või 72 keelt, mille kohta olid õpetlased koostanud keelte tabelid, siis XVI–XVII sajandil muutus pilt palju mitmekesisemaks (vt Borst 1995). Hoogu sai rahvaste ja keelte põlvnemise uurimine, millest ei jäänud puutumata ka Eesti- ja Liivimaal kõneldud keeled (Lotman, Lotman 2009; Põldvee 2009: 649–653; Donecker 2017). Toskaana suurhertsog Cosimo III de' Medici oli harrastuslingvistina sedavõrd kirglik, et tellis Firenzesse paarikaupa eksootilisi keelejuhte: Peeter I-lt samojeedid, Poola kuningalt kalmõkid ja Taani kuningalt grönimaalased (Huldén 1985: 120–121, 132). Aabitsate soetamine oli palju hõlpsam.

Hannoveri, täpsemalt Braunschweig-Lüneburg-Calenbergi õukonnaraamatukogu bibliotekaar oli aastail 1676–1716 Gottfried Wilhelm Leibniz, kelle juhatamisel kasvas raamatukogu 3300-lt köitelt 12000-ni (Fuchs 2006; Hartbecke 2008). Leibnizi soovitusel ja vahendamisel jõudsid Hannoveri ka Martin Fogeli (Fogeliuse) raamatud, käsikirjad ja sedelikastid, mille eest hertsog Johann Friedrich nõustus maksma lausa 2000 taalrit. Hamburgi arst Martin Fogel (1634–1675) oli mitmekülgne õpetlane, kes tundis huvi ka keelte vastu. Fogel suhtles eespool mainitud suurhertsog Cosimoga, kes tellis temalt soome keele õpiku ja sõnaraamatu, Fogel jagas talle ka selgitusi soome sugu rahvaste keelte, sh eesti keele kohta. Cosimo palvel koostatud Fogeli käsikirja „De Finnicæ linguae indole observationes” mustand on Hannoveri raamatukogus, kus seda uuris XIX sajandi lõpul Emil Nestor Setälä. Ta osutas ka Leibnizi märkmetele Bengt Skytte keeli käsitleva käsikirja kohta ning publitseeris Leibnizi kirjavahetuse, milles on juttu soome, eesti, liivi, mordva, permi, samojeedi ja lapi keelte suguluse kohta ungari, türgi ja tatari keeltega. (Setälä 1892: 8–25, 61–74)

Tundub usutav, et Riias trükitud aabitsad jõudsid Hannoveri sarnastel põhjustel kui Fogeli käsikirjad. Süstemaatilisest aabitsate kogumisest Hannoveris siiski vist rääkida ei saa, raamatukogu elektronkataloogis on lisaks kõnealusele XVII sajandi konvoluudile vaid üks 1638. aastal Mogiljovis trükitud aabits. Järgnevalt esitatud käsikirjalised lisandused Hannoveri konvoluudi alligaatidel osutavad aga selgelt just keelehuville, sest ära on märgitud trükise keel ning tekstikohtade juures ladina vasted: usutunnistus, meieisapalve ja patutunnistus.

1. Ühepoognalisel läti aabitsal: *Lettisch.*; No. 1; *Se F L¹⁷; Credo; Orati[o] Dom[inica]; Conf[essio];*
2. läti aabitsal: *Lettisch.*; *Orat[i]o Dom[i]nic[a];*
3. tartukeelsel aabitsal: *Doerptisch.*; No. [3?]; *Oratio Dominica.*;
4. tallinnakeelsel aabitsal: *Wierisch oder Revalisch.*; No. [4?]; *[Or]atio Dominica.*;
5. soome aabitsal: *Finnisch.*; No. 5; *Oratio Dominica.*

Sissekanded on tehtud sama tindi ja käekirjaga juba enne köitmist, mille käigus on maha lõigatud ploki servad, nii et kaotsi on läinud ka osa lisatud tekstist (ülal nurksulgudes). Aabitsatel olid enne köitmist ka sulega (ja vist teise käekirjaga) märgitud järjekorranumbrid, mis tervena on näha vaid esimesel ja viiendal alligaadil. Arvatavasti tegi aabitsatesse sissekanded saatja (Riias?) või on need tehtud saatja kaaskirja abil, sest vaevalt oskas keegi Hannoveris eristada kaht eesti kirjakeelt ja teadis, et viru ja tallinna keel on sünonüümid. Kindlalt võib öelda, et tegemist ei ole Leibnizi käekirjaga.

Pilt 5. Kirje tallinnakeelse aabitsa kohta Macclesfieldi krahvide raamatukogu konvoluudis. Poola rahvusraamatukogu.

Shirburni lossis asunud aabitsatel on samalaadsed sule ja tindiga ladinakeelsed sissekanded. Poola rahvusraamatukokku jõudnud konvoluudis on tallinnakeelse aabitsa (u 1700) ees olevale leheküljele kirjutatud: *Abcdarium Pernaviense Esthonicum uti patet è Collatione cum Cathéchismo, et Libro Domestico-Ecclesiastico tum Vet. tum Recent.* ('Pärnu eesti aabits, nagu ilmneb võrdlusest katekismusega ja nii vana kui ka uue kodu- ja kirikuraamatuga,' vt pilti 5). Aabitsas on kümne käsu juures sissekanne: *Decem præcepta.* USA kongressi raamatukogus asuvas konvoluudis on tartukeelse aabitsa (1724) esilehe alumine serv lõigatud koos kahe sõnaga, millest võiks ehk välja lugeda *Polonie Pommmer* ('Poola Pommer?'). Aabitsas on vastavate katekismusepeatükkide juurde lisatud kirjed: *Decem Præcepta.*; *Symbolum Apostolicum*; *Oratio dominica*; *De Sacramento Baptismi*; *De Sacramento Altari*; *Verba institutionis dominicæ*; *Institutio Ministerii Ecclesiastici.*

¹⁷ Märges on lisatud harjutussilpide juurde teadmata põhjusel.

Ladinakeelsed kirjed Macclesfieldide Shirburni raamatukogu aabitsates (ja Washingtoni jõudnud kõite sisukorras¹⁸) tegi arvatavasti kasutaja või bibliotekaar Shirburnis, käekiri tundub olevat mõlemas konvoluudis sarnane. Kirjutamise aeg oli vähemalt ühe aabitsa puhul 1724. aasta või hilisem. Määratlust *Pärnu eesti aabits* võiks seletada asjaoluga, et Liivimaa ülemkonsistoorium tegutses aastail 1699–1710 ülikoolilinnas Pärnus, kust trükis arvatavasti Inglismaale saadeti. Tallinnakeelne käsiraamat oli Shirburnis olemas, nagu eespool mainitud, nii et sellega võidi aabitsat võrrelda nii siin kui ka seal. Ladinakeelsete selgituste siht on aga sama nagu Hannoveri raamatukogus leiduvate aabitsate puhul – teha võõras keeles tekst võrreldavaks. Tuleb siiski tunnistada, et pole teada, kuidas need aabitsad Inglismaale sattusid. Parema puudumisel võib mingi vihje edasiseks uurimiseks anda kirje Macclesfieldide kogusse kuulunud läti piibli (Macclesfield 2006: nr 2402) tiitellehel: *Bibliotheca M. Adami Andreae, Riga Livoni, 1698, d 14 Januarii*. Riias sündinud Adam Andreae (1672–1709) oli rügemendivaimulik ja hiljem Riia eeslinna Püha Jüri kiriku pastor (Recke, Napiersky 1827: 37).

Kokkuvõte

Varasem eesti raamatulugu on saanud paari aasta jooksul üllatavat täiendust. Enne 1750. aastat trükitud eestikeelseid aabitsaid oli teadaolevalt säilinud ja rahvusbibliograafias registreeritud viis erinevat nimetust ajavahemikus 1694 kuni 1741, neist vaid üks trükis kahes eksemplaris. Nüüd lisandus neli uudisleidu, millest vaid üks langeb kokku varem tuntud eksemplariga. Seega tuleb rahvusbibliograafiat täiendada kolme uue nimetusega. Viimane sarnane leid jääb 1928. aastasse.

Neli aabitsat leiduvad alligaatidena kolmes konvoluudis. Kaks konvoluuti kuulusid Macclesfieldi krahvide raamatukokku Shirburni lossis. Sotheby oksjonilt jõudis üks konvoluut USA kongressi raamatukokku ja teine Poola rahvusraamatukokku. Esimese kaante vahel on tartukeelne aabits 1724. aastast ja teises 1700. aasta paiku trükitud tallinnakeelne aabits, mille teine eksemplar asub Kopenhaageni kuninglikus raamatukogus. Mõlemad on Bengt Gottfried Forseliuse aabitsate järeltrükid. 1724. aasta aabits lubab järeldada, et vähemalt tartukeelne aabits püsis järjepidevalt kasutusel üle poole sajandi ja neid trükiti Riias vastavalt vajadusele juurde.

Kolmas konvoluut on Hannoveri Leibnizi raamatukogus ja sealsed aabitsad tulid päevavalgele tänu digitaalsele kataloogile. Paradoksaalsel kombel on selles konvoluudis asuvad kaks läti aabitsat varasemast tuntud. Samade kaante vahele on köidetud 1694. aastal Riias trükitud soomekeelne aabits, mida Soome rahvusbibliograafia ei tunne. Selle Georg Matthias Nöller trükitud aabitsa lõpuleht on trükitud sama trükipakuga, mida kasutas XVIII sajandil Riia trükkal Samuel Lorentz Frölich muu hulgas eesti aabitsate trükkimisel. Suurimat üllatust pakuvad aga Hannoveri kõites leiduvad kaks Riias trükitud dateerimata Forseliuse aabitsat: tallinnakeelne aabits on

¹⁸ Tartukeelne aabits selles sisukorras puudub.

tõenäoliselt trükitud enne 1694. aastat ja tartukeelne arvatavasti samuti. Tallinna-keelse aabitsa kohta lubab sellise järelduse teha kirjaviisi analüüs.

Eesti aabitsad on välismaistesse kollektsioonidesse sattunud arvatavasti keelenäidetena. Varauusajal hoogustus rahvaste ja keelte päritolu uurimine ning aabitsate katekismusetekstid pakkusid selleks õpetlastele head võrdlusmaterjali. Hannoveris leiduvaid aabitsaid võiks oletamisi siduda sealse bibliotekaari Gottfried Wilhelm Leibnizi filoloogiliste huvidega, aga vastuse aabitsate provenientsi küsimusele nii Hannoveris kui ka Shirburnis annab loodetavasti edasine uurimistöö.

ARHIIVIMATERJALID

Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA)

233 – Vidzemes ev.-lut. konsistorija

4038 – Rīgas vēstures un senatnes pētītāju biedrība

VEEBIVARAD

Biblioteka Narodowa. <https://katalogi.bn.org.pl/>

Digitale Sammlungen der Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek. – <http://digitale-sammlungen.gwlb.de/start>

Digar. Digitaalarhiiv. <https://www.digar.ee>

ABDE ... [Riga: bey Samuel Lorentz Frölich, Anno 1720?]. <https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:321494>

AEHIK ... [1724]. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:623610>

AEHIK... [Nn. Forseliuse aabitsad Lundi ülikooli raamatukogu konvoluudis, 1694, 1698]. <https://www.digar.ee/arhiiv/et/nlib-digar:208783>

AEHIK ... [Riga, bey Samuel Lorenzt Frölich, Anno 1741]. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:321493>

klmnp ... [Bengt Gottfried Forselius, 1700]. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:321490>

DWDS = Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart, hrsg. v. d. Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften. <https://www.dwds.de/d/wb-etymwb>

E-kataloog Ester. Eesti rahvusbibliograafia. https://www.estar.ee/search~S95*est

GWLB = Katalog der Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek. Niedersächsische Landesbibliothek. <http://opac.tib.eu/DB=3/LNG=DU/>

Kansalliskirjasto. <https://www.kansalliskirjasto.fi/fi>

Polona. <https://polona.pl>

KIRJANDUS

Aarma, Liivi 1991. Kukk kirikutornis ja aabitsas. – Horisont, nr 12, lk 30–32.

Aarma, Liivi 2000. Vanimad eesti aabitsad. – B. G. Forseliuse aabitsad. Vanimad eesti aabitsad – B. G. Forseliuse aabitsad. Tartu: B. G. Forseliuse Selts, lk [5–18].

Andresen, Lembit 1996. Unikaalne leid Maidla mõisast. – Forseliuse Sõnumid, nr 2, lk 59–61.

- B. G. Forseliuse aabitsad.** Vanimad eesti aabitsad – B. G. Forseliuse aabitsad. Tartu: B. G. Forseliuse Selts, 2000.
- Beyer, Jürgen 2014.** Mittedaksakeelsed Piiblid sakslaste jaoks? Esimeste läti-, tartu- ja tallinnakeelsete piiblitrükiste kasutamisest. – Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 21 (28).) Koost Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 248–282.
- Borst, Arno 1995.** Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. Kd III/1: Umbau. München: Deutsche Taschenbuch-Verlag.
- Buchholtz, Arend 1890.** Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga, 1588–1888. Festschrift der Buchdrucker Rigas zur Erinnerung an die vor 300 Jahren erfolgte Einführung der Buchdruckerkunst in Riga. Riga: Müller.
- Donecker, Stefan 2017.** Origines Livonorum. Frühneuzeitliche Hypothesen zur Herkunft der Esten und Letten. Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag. <https://doi.org/10.7788/9783412217839>
- Eestikeelne raamat 2000** = Eestikeelne raamat 1525–1850 = Estnisches Buch 1525–1850 = Estonian book 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia. I osa.) Koost Tiina Aasmann, toim Endel Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: [Teaduste Akadeemia Kirjastus].
- Fedor, Helen; Spiegel, Taru 2018.** Textbooks from Post-Reformation Europe. – 4 Corners of the World: International Collections, 21. V. <https://blogs.loc.gov/international-collections/2018/05/textbooks-from-post-reformation-europe/>
- Fuchs, Thomas (koost) 2006.** Büchersammlungen der Leibnizzeit in der Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek. Bearbeitet von Thomas Fuchs. Mit Beiträgen von Annette von Boetticher und Karin Hartbecke. Hameln: Niemeyer.
- Hartbecke, Karin (toim) 2008.** Zwischen Fürstenwillkür und Menschheitswohl: Gottfried Wilhelm Leibniz als Bibliothekar. (Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie Sonderbände 95.) Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Huldén, Anders 1985.** Martin Fogelius – hamburgaren som upptäckte fennougristiken. – Historiska och litteraturhistoriska studier 60. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, lk 109–140.
- Ikola, Osmo 1983.** Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. [Adrian Vergin,] Vorrede. Christlicher und geneigter Leser. – Sananjalka, nr 25, lk 134–142.
- Jēgers, Benjamiņš 1956.** Vēl kāda veca latviešu ābece. – Ceļa Zīmes, nr 31, lk 237–239.
- Kopkatalogs 1999** = Seniespiedumi latviešu valodā 1525–1855. Kopkatalogs. = Die älteren Drucke in lettischer Sprache 1525–1855. Gesamtkatalog. Koost, toim Silvija Šiško, Aleksejs Apinis. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
- Kotkaheimo, Liisa 1989.** Suomalaisen aapisen viisi vuosisataa. Aapisten sisältö ja tehtävät kansanopetuksessa. [Dissertatsioon.] (Joensuun yliopiston kasvatustieteellisiä julkaisuja 10.) Joensuu: University of Joensuu.
- Laine, Tuija (toim) 1997.** Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 686.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lotman, Piret; Lotman, Mihhail 2009.** Fennougristika eellugu ja Thomas Hiärne. – Lääne-mere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24).) Koost Enn Küng. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 206–230.

- Macclesfield 2006** = The library of the Earls of Macclesfield removed from Shirburn Castle. Part 7: Bibles, 1477–1739 (catalogue for an auction conducted by Sotheby's, London, 11 April 2006). London: Sotheby's.
- Macclesfield 2008** = The library of the Earls of Macclesfield removed from Shirburn Castle. Part 12: Continental books and manuscripts (catalogue for an auction conducted by Sotheby's, London, 2 October 2008). London: Sotheby's.
- Põhjaeestikeelsed 2007** = Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost Kristiina Ross, toim Heiki Reila, K. Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Põldvee, Aivar 2009**. Eesti „tähesõja” taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 642–667.
- Põldvee, Aivar 2010**. Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätend Eesti- ja Liivimaal. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 20.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Põldvee, Aivar 2011a**. Esimene eestikeelne aabits. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 588–599.
- Põldvee, Aivar 2011b**. Viis aabitsat ja Forseliuse õppeviis. – Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13.) Koost Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 60–122.
- Quarrie, Paul 2006**. The scientific library of the earls of Macclesfield. – Notes & Records of The Royal Society, nr 20, lk 5–24. <https://doi.org/10.1098/rsnr.2005.0124>
- Recke, Johann Friedrich v.; Napiersky, Karl Eduard (koost) 1827**. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. Erster Band. A–F. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Saareste, Albert 1929**. Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uudisleidudest. – Eesti Keel, nr 3–4, lk 57–69.
- Setälä, Eemil Nestor 1892**. Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Zēvers, Jānis 1928**. Kas Zviedrijas bibliotēkās un arhīvos atrodams par seniem latviešu un igauņu valodas pieminekļiem? – Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, nr 12, lk 495–504.
- Tafenau, Kai 2009**. Adrian Virginiuse eluloost. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 847–855.
- Tafenau, Kai; Põldvee, Aivar 2017**. Emanuel Regeri „mälestused” Liivimaa kooliasjandusest (1708). – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 4, lk 53–64.

Aivar Põldvee (sünd 1962), PhD, Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituut, teadur (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), aivar.poldvee@tlu.ee

News of old primers

Keywords: primers, book history, literary history, language history, printing

The article introduces some early Estonian primers recently discovered. So far the Estonian national bibliography was known to include five different primers – one of them survived in duplicate, the rest as single copies – printed before 1750, more

specifically, from 1694 to 1741. Now, four new findings have been discovered, only one of which is similar to a copy known earlier.

All four primers have survived as bound-with works in three bound-with volumes. Two of the volumes belonged to the library of the Earls of Macclesfield removed from Shirburn Castle, England, to be sold by Sotheby's in 2008. Through the auction, one of the volumes made its way to the US Congress Library and the other to the National Library of Poland. The former contains a primer published in the Tartu language (i.e. South Estonian) in 1724 and another printed in the Tallinn language (i.e. North Estonian) about 1700. The second copy of the latter is held at the Royal Library of Copenhagen. Both publications are reprints of primers compiled by Bengt Gottfried Forselius.

The third volume with Estonian primers is located in the Gottfried Wilhelm Leibniz Library in Hannover. The covers hold two Latvian primers previously known and a Finnish primer published in Riga in 1694, unknown to the Finnish National Bibliography. The greatest surprise, however, were the undated Forselius primers printed in Riga, one presenting the Tallinn language and the other the Tartu language, both probably dating from before 1694. At least for the Tallinn version such dating is supported by orthographic analysis.

The primers have probably been included in foreign collections as language examples. After all, the early modern period saw an increased research interest in the origin of peoples and languages, for which good reference material was provided by the catechism texts of the primers. The Hannover primers could presumably be associated with the philological interests of Gottfried Wilhelm Leibniz, who was then in charge of the Hannover library.

Aivar Põldvee (b. 1962), PhD, Tallinn University Institute of the Humanities, researcher (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), aivar.poldvee@tlu.ee